

Els refugiats de guerra, la caiguda de Barcelona i l'èxode.

Dr. Joan Serrallonga Urquidi.

A propòsit de l'any "Hilari Salvadó" (1899-1966).

Dijous dia 15 de desembre a les 7 de la tarda a la Biblioteca Francesc Candel, districte Sants-Montjuïc, carrer Amnistia Internacional, 10. Barcelona.

Agraïments...

I una reflexió inicial a propòsit de les paraules que m'han precedit... Tenim necessitat absoluta de reivindicar aquelles persones que varen fer una societat més humana i més justa; a veure si resultarà que els botxins gaudeixen de tota mena de reconeixements i les víctimes cauen en l'oblit!

Reflexionaré breument dividint el tema d'aquest vespre en unes parts petites que expliquin el conjunt. Ho faré de manera tranquil·la i sense usar una anàlisi acadèmica, que no és la finalitat de la nostra reunió d'avui. Parlaré a bastament dels refugiats de guerra, un tema massa oblidat encara que avui dia el tornem a veure en altres persones i en unes circumstàncies no massa distintes d'aquelles; després intentaré situar els últims temps de la Barcelona republicana, deixant constància de la fermesa moral del Govern de la Generalitat i del seu President, amb el Govern de la República instal·lat a la ciutat i, d'altra banda,, amb el drama dels desplaçats d'arreu de Catalunya que hi arribaven sense parar. És a dir, ens situarem a l'inici de l'èxode, de l'exili –el de dins i el de fora-, i per acabar, només si tenim temps, reflexionaré sobre tot allò que va quedar enrere i que mai més ha tornat, totes aquelles conquestes socials que es varen perdre pel camí, esclafades per la bota del feixisme.

Bé, posem fil a l'agulla i cosim.

Abans de començar la guerra, Catalunya era una societat relativament petita, tot i comptar gairebé amb tres milions d'habitants al Cens de 1936. Tenia més de mil municipis, concretament 1.070, constituïts i actius. Una tercera part de la població del país es concentrava a la ciutat de Barcelona i no massa a la seva aleshores reduïda àrea d'influència. L'esplèndida capital de Catalunya comptava 1.062.000 habitants. La societat catalana tenia la particularitat del coneixement, és a dir, era força fàcil ubicar una persona, perquè la gent no es considerava –i no ho era pas- anònima. Àdhuc a la ciutat de Barcelona molts sabien coses de molta gent, ben pocs eren del tot desconeguts. Podem afirmar, sense por a equivocar-nos, que hi havia un bon coneixement, a vegades fins i tot precís, de les persones. Ara bé, hem de dir ben clar que aquesta relació s'aconseguia a través de cadenes de

persones, no necessàriament a través de les famílies. Hi havia, doncs, una sociabilitat que havia set clau per consolidar la Generalitat i els valors republicans; una civilitat que ara serà precisa per afrontar els negres temps que vindran a partir de l'esclat de la guerra i per a mantenir-se com societat d'acollida.

Una segona cosa a dir. Catalunya era una societat oberta, una circumstància que es veia clarament en la seva població treballadora, homes i dones. Una part més que considerable de les dones catalanes tenien treball assalariat des de sempre i, per tant, tenien una certa independència per la que continuaven lluitant; en res eren passives. Així, Catalunya era clarament distinta de la resta d'Espanya, sobretot de les zones que havien viscut feia poc –o, encara hi vivien- en el feudalisme, en mans dels cacics. Eren, així mateix, vivament distints dels bascos, asturians i gallecs. Tampoc tenia res a veure la nostra societat amb l'Espanya oficial de la Restauració, del Madrid de la “villa y corte”, perquè els negocis a la capital de l'Estat només havien interessat la burgesia catalana, no la població, no la classe obrera catalana.

Diguem, només de passada, que la UGT havia nascut a Catalunya i que quan es va traslladar a Madrid va adquirir un altre sentit i de fet una altra forma de lluita, ni més bona, ni més dolenta, simplement diferent. Explicar que el Codi civil català consagrava una forma de conceptuar els drets reals de la dona que no tenia res a veure amb l'opressió que hi havia al Codi espanyol.

Tornem-hi. Quan parlem d'una societat oberta, volem dir una societat acollidora i en bona part integradora. Aquestes idees eren vives de manera especial a Barcelona, perquè només ella podia ser considerada vertaderament una ciutat, la resta eren unes petites aglomeracions urbanes. No és res dolent tot això, és només la constatació de la realitat. D'aquesta manera, el 1936 hem de continuar dient que d'arreu “es baixava” a Barcelona i els barcelonins ho sabien i ho gaudien.

Cens de població de Catalunya de 1936: L'Hospitalet tenia 48.500 habitants, Girona 24.050, Tarragona 31.400, Lleida, 36.200, Manresa 36.400, Sabadell 48.800, Terrassa 47.400 i Mataró 28.800.

Però, ara que sabem en quin país érem, situem la guerra. Es tracta d'un conflicte civil i això potser ens hauria de fer pensar. En una guerra civil l'escarment brutal, l'eliminació física, l'anihilació de tots els enemics és una condició imprescindible per als que la comencen. El nostre Antoni Rovira i Virgili ho tenia ben clar des del principi quan deia amb encert: “la guerra que ells van provocar”. No és, doncs, una guerra convencional, sinó un conflicte de destrucció premeditada de tot allò que hi hagués al cantó de la República, fos el què fos. La guerra no enfrontava dos exèrcits, no! No! Enfrontava uns sollevats contra tot allò –i vull insistir-hi: tot allò!- sorgit de la sobirania popular. Des del principi, la

població catalana es dividí, sí! Ara bé, aquesta divisió no es corresponia a criteris racionals, sinó a l'adhesió o no al sollevament militar en base a la lluita de classes, perquè ben aviat es veu que al cantó dels facciosos, dels rebels hi ha els capitalistes (els patrons) de sempre i els seus majordoms (els gossos de l'amo) i a l'altre, que nosaltres en direm la zona lleial, un conglomerat força dispers, però clarament identificable format per la classe obrera, encara que, naturalment, no de forma única i no desdibuixada com lamentem veure-la avui dia.

En tractar-se d'un conflicte civil, des de l'inici, el terror, la por profunda fou la clau del sollevament dels militars. Ho havia dit el general Mola (el "director") amb claredat de caserna rància: "todos esos perros rojos". Ja ho havia practicat d'una forma salvatge a Sevilla el brutal general Queipo de Llano (el "general señorito") i ho havia refermat de manera bàrbara el general Franco en ser designat "caudillo" pels generals sollevats. Així, doncs, es va poder veure que a la zona ocupada pels rebels tothom que hagués tingut relació estreta amb la República i pogués fugir, fugirà, de fet, no es quedaran pas gaires persones a esperar ser "alliberades". Per a massa gent, quedar-se era la mort segura. Al principi, els que podien fugir varen prendre tres direccions principals: Madrid, que aleshores era *Madrid la roja* –quin canvi, oi?-, el Llevant peninsular en tot allò que avui en diem l'arc mediterrani –des d'Almeria fins a la frontera francesa- i, finalment, les zones del Nord que encara no estaven controlades pels feixistes. Naturalment, no es podia anar de cap manera a Portugal, on hi havia una dictadura sanguinària amiga dels militars rebels.

Qui fuig? Bé, es tracta de persones indefenses: vells, nens i dones, la gran majoria sense recursos, ni subsidis de cap mena. Els homes són al front. Els que fugen, doncs, són persones que s'han de posar en mans de la solidaritat dels qui els poguessin i volguessin acollir. A Catalunya, la consigna serà ben aviat aquella de "a cada llar un evacuat", no era del tot veritat, però estimulava l'ajut als que patien aquesta circumstància. Durant els 21 mesos de rereguarda la Catalunya, les seves institucions, no parerà d'acollir refugiats de guerra.

Què és un *refugiat de guerra*? La definició oficial acceptada per la Generalitat seria aquesta: "Aquelles persones que sense ésser combatents o homes sans joves de 20 anys i menors de 45, hagin de canviar de residència per causa de la present guerra, no siguin hostils al règim, estiguin mancats de mitjans de subsistència i no estiguin acollits per altra persona de llur família o amistat...".

Una vegada els refugiats havien voltat pels camins polsegosos, quan per fi arribaven a Catalunya, on anaven? Doncs, sobretot a la ciutat de Barcelona, que hom suposava que tenia els medis suficients per acollir-los. L'Ajuntament barceloní estimava en més de dos-cents mil refugiats de guerra els arribats fins el novembre de 1936, és a dir, sols en quatre mesos! Tot era ple a vessar, no hi cabia ningú a l'entramat d'edificis de Montjuïc, i les institucions assistencials de sempre es començaven a

desbordar. Tot i això, els barcelonins ho agafaven amb calma. Penseu que en els primers temps hom pensava en una situació temporal, en una guerra que havia de durar poc. És per això que la ciutat de Barcelona comença a usar tots els seus locals i recursos per acollir l'allau de refugiats que venen. Permeteu-me que usi aquesta paraula "allau", perquè serà així. En vindran gairebé nou-cents mil durant tota la guerra. Us ho imagineu? Es tracta d'una xifra que és un terç del total de la població catalana de 1936. Ser-ne conscient era important, potser per això la situació la descrivia cada dia a la ràdio l'escriptora, injustament oblidada, Amanda Llebot; elogiava els barcelonins solidaris i els estimulava per continuar una tasca molt feixuga.

Dades estadístiques al llibre de Joan Serrallonga. *Refugiats i desplaçats dins la Catalunya en guerra 1936-1939*, Barcelona, Editorial base, 2004, p. 213... Explicar!

No hi havia precedents d'un acolliment com aquest, ni pel volum, ni per les característiques. Cap poble d'Europa s'havia trobat, ni es trobarà amb una situació com aquesta. Així, doncs, quan estan a punt d'entrar les tropes feixistes, encara hi havia a Barcelona no menys de tres-cents cinquanta mil refugiats de guerra de tots els pobles d'Espanya, la majoria en una situació ben precària.

Eren plens tots els hospitals públics, els abans privats, els fets de bell nou, les clíniques. No hi cabia ningú a la Casa de Caritat –aleshores Casa d'Assistència Francesc Macià-, a la de Maternitat, als locals de Protecció de la Infància. S'havien distribuït a les clíniques mentals, a les residències... [Aquí el cas de la Casa de Caritat de Barcelona, aleshores Casa d'Assistència President Macià, on actuà Irla des d'abans de la guerra. Vid. P. Gabriel et al. *La Casa de Caritat*, Barcelona, Diputació de Barcelona, 2015]

La Generalitat va constituir d'immediat uns organismes específics que a tractar els temes dels que anaven arribant al nostre país. Era, per exemple, el Comitè Central d'Ajut als Refugiats i els corresponents comitè comarcals i locals. El mateix a partir de juny de 1937.

Mentre la ciutat de Barcelona es començava a saturar de refugiats, acollits de forma solidària, no sense problemes, un nou contingent hi arribava. Era l'aparell de l'Estat, és a dir, el Govern de la República i les Corts de la República amb tota la munió d'organismes que els seguien. A finals de la tardor de 1937 havien arribat de València, considerada menys segura i més lluny de la frontera, i quan varen ser a la ciutat ocuparen allò que els va semblar, sense gaires consideracions o cap. Faig notar que alguns centres de refugiats de guerra –àdhuc els assistencials, hospitalaris i de nens- seran desallotjats per la força per poder-hi encabir organismes governatius. El govern Negrín no va fer cap consideració als organismes catalans, ni als locals de la ciutat. De res varen valer les protestes del President Lluís Companys, que eren respostes de mala gana pel cap del govern central. En conjunt s'instal·laren no menys de cent-cinquanta mil persones, alimentades amb recursos dels mateixos poders públics i en el cas del Govern amb els seus propis distribuïdors. Els polítics i els funcionaris de

tota mena s'afegiren a una munió de refugiats i evacuats que eren contemplats amb ulls atònits pels habitants de la ciutat.

Comentari dels mapes del llibre: Serrallonga, J.; Santirso, Manuel; Casas, Just, *Vivir en guerra. La zona leal a la República (1936-1939)*, Barcelona, Publicacions de la Universitat Autònoma de Barcelona, 2013, Col. El espejo y la lámpara, 8., pàgines 119-161 (M. Santirso).

Ara, fem un salt en el temps i situem un altre contingent que també farà cap a la ciutat de Barcelona: són els desplaçats. La batalla de l'Ebre havia durat 115 dies de combats autènticament acarnissats. Entre el 25 de juliol i el 15 de novembre de 1938 la batalla va esventrar tot el Sud del nostre país [continua essent un relat apassionant el llibre del recordat Gabriel Cardona i de Juan Carlos Losada sobre la memòria oral de la batalla de l'Ebre]. La realitat fou que des del principi la població civil estava en estat de xoc i fugia com podia. Eren ciutadans que ho havien de deixar tot, que perdien el poc que tenien i corrien pel territori a la recerca de refugi. Catalans que fugien per terres catalanes per salvar la vida pròpia i la dels seus.

Text d'en Tísner, lectura atenta i comentari. Artís-Gener, Avel·lí [Tísner], *La diàspora republicana*, Barcelona, Euros, 1975, el text extret d'una altra edició a *Obres Completes de Tísner, Narrativa testimonial*, 1. Barcelona, Pòrtic, 1994, p. 47-48.

Aquesta imatge terrible, la dels desplaçats per la guerra corrent pels camins i perseguits per l'aviació feixista, serà una precursora de les que es veuran durant el conflicte mundial.

Acabada la batalla de l'Ebre, les forces de la República ja no tenien gairebé res per oposar-se a l'avenç dels franquistes, que podien haver conquerit el país en pocs dies o setmanes. Perquè no ho varen fer? Aquí hem de tornar a insistir que es tractava d'una guerra civil i que les forces franquistes volien eliminar, escarmentar, aniquilar tots aquells que se'ls hi oposaven, tots aquells que no pensaven com ells. Així, amb l'ajut de destacats catalans que s'havien passat als sollevats, que havien fet llistes dels "dolents", varen anar resseguint tot el territori a poc a poc per liquidar els oponents. Les llistes dels "catalans de Franco" –com els ha anomenat algun escriptor– provocaren de nou el terror infinit a tot el territori. Hom avalua en més de dos-cents mil els catalans desplaçats en el moment i després de la batalla de l'Ebre, una part considerable dels quals arribaran a una Barcelona que ja era plena de gent a vessar.

Citar ara alguns mapes i dades del llibre de Carles López Rovira, *La conquesta de Catalunya. Diari d'operacions de l'exèrcit de Franco*. Barcelona, Editorial Base, 2012, a partir p. 83.

La situació a Barcelona a les acaballes de la guerra era complicada. No hi havia cap caos, com la premsa franquista va dir després, però es passaven magres [Explicar aquí algunes dades de la *Gasetta municipal de Barcelona* i del seu darrer número del 5 de desembre de 1938, a propòsit de l'alcalde Hilari Salvadó i la seva trajectòria]. El Govern de la República s'havia fet càrrec de la distribució de proveïments des del maig de 1938 deixant de banda el Govern de la Generalitat i els ajuntaments. Això va provocar les protestes vehements i irades de totes les autoritats catalanes, dels organismes d'ajut, del Govern basc instal·lat a Catalunya, així com les de tots els altres organismes (castellans, lleonesos, asturians) en terra catalana. Les protestes tenien un fons concret, real i viu, però no eren pas escoltades. Els organismes del govern central, englobats en la Comisión Nacional de Abastecimientos, no coneixien el territori i distribuïen poc i malament. Després tornaré sobre aquest extrem. Aquesta situació de greuge va provocar, de forma ràpida, que la gent es busqués la vida i es va trencar l'equilibri que hi havia hagut fins aleshores. Varen ser molt estesos els enfrontaments entre una part dels refugiats i la població d'acollida, una situació mai vista en els moments que la Generalitat, els governs "diguem-ne autònoms" i els ajuntaments portaven el pes de la distribució i el racionament. Els organismes estatals tenien en alguns casos moltes viandes, mentre que els altres organismes públics havien de pidolar i espavilar-se. No era de rebut que la Intendència del Govern central portés la distribució com la portava, tan malament! Posem un exemple, que es podria reproduir: unes hores abans d'entrar les tropes franquistes la població buidà els ben proveïts magatzems de Magòria, que no havien distribuït pràcticament res o ben poc als habitants de la ciutat, però sí que proveïen els organismes estatals. Increïble, oi?

A partir dels últims mesos de 1938 la població refugiada que era a Barcelona començarà a marxar o serà evacuada. Marxen també tots els organismes de l'Estat, les tropes, la policia i fins i tot algun organisme local. Ara bé, fins al final, la Generalitat no deixa de banda el seu deure d'auxili i evacuació als refugiats i continua mantenint viva la institució del Comissariat d'Ajut als Refugiats, que ara atén també els desplaçats del propi territori.

Citar i explicar: Robert Capa, *Tragèdia republicana al final de la Guerra Civil Espanyola, El reportatge fotogràfic del 15 de gener de 1939 a les comarques del Garraf, de l'Alt i baix Penedès i el Tarragonès*. Vilafranca del Penedès, Aldana, 2006.

Així, doncs, quan les tropes franquistes han arrabassat la línia del Llobregat i entren a Barcelona per l'oest, per la Diagonal, cap a les 4 de la tarda del 26 de gener de 1939, a la ciutat hi quedaven milers de refugiats que, simplement, no podien (o ja no volien) anar enlloc.

Des del 26 de gener de 1939 la ciutat de Barcelona canvia radicalment d'aspecte. Com diu en Jaume Fabre: “Barcelona passava aquell dia de ser una ciutat republicana en una Catalunya autònoma a una ciutat feixista en una Catalunya ocupada” [*Els que es van quedar 1939: Barcelona, ciutat ocupada*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2003]. Era una ciutat fantasma, sí, però també era una ciutat de gent que volia viure –sobreviure en realitat- i que faria moltes coses abans inimaginables. El “saludo ibérico” es va imposar pel terror, i les mostres d'entusiasme foren més o menys forçades: en alguns més i en altres menys. Els crits eren per l'Exèrcit, per Franco, per Cristo Rey i anaven acompanyats de l'¡Arriba España! Obligatori molts anys. Ningú els ho havia dit (o sí), però ells ho sabien i prou. La Jefatura de las Fuerzas de Ocupación es farà càrrec de totes les institucions, els serveis i qualsevol element oficial o públic que hi hagués. S'esventraren els locals i els edificis de les associacions obreres: els ocupants llençaren llibres per la finestra a cremar, en canvi els papers que hi quedaven seran enviats ràpidament a Salamanca per fer-ne fitxes de depuració i repressió. Mentre, els “catalans de Franco” que tornaven amb les tropes també es possessionaren dels seus antics béns, d'altres que ho eren o no i de tot allò que –en expressió del moment- “els oferia la victòria”. Les autoritats eclesiàstiques també tornaren a controlar els seus béns i posaren en funcionament allò que restava de les parròquies i els temples. Els sustentadors de la “Cruzada bendecida por la Iglesia” passaven ara a cobrar el seu suport.

En aquells dies, havien sortit de la ciutat –a la que molts varen tornar- prop de cinc-cents mil persones! Era la diàspora! Encara foren perseguits pels avions alemanys que assajaven les sirenes que després farien servir a la guerra mundial. El Govern de la Generalitat va travessar la frontera el 5 de febrer i va lliurar tot el seu capital (la caixa i la clau de la caixa) i valors al Govern de la República. El drama de l'exili va tenir components terrorífics que tots hem sentit a comentar i hem analitzat. Però, a dintre del nostre país començava un altre exili, que n'hem dit interior.

Els refugiats que quedaven a la ciutat, més de tres-cents mil en els registres oficials, varen ser dividits entre adults i menors. Els segons varen servir de propaganda al règim; el seu viatge va consistir en allò que genèricament es va dir “la Obra del Caudillo”. Els adults foren retornats de forma ràpida, expeditiva i àdhuc brutal als seus pobles d'origen. El Servicio de Evacuación del Estado va procedir a la repatriació de tots aquells que havien buscat refugi a casa nostra. Ara, atenció! Pensem un moment en la situació: després de moltes penalitats del viatge d'anada, després del refugi solidari (amb més o menys problemes), després de ser al bàndol lleial que ara era el dels vençuts, iniciaven el camí de tornada. Tornaven amb llargs combois de tren (de fins a 70 vagons) en condicions inhumanes, amuntegats, sense socors, sense recursos en un viatge que podia durar fins a 8 o 10 dies! Tornaven, amb la por reflectida al rostre, cap als seus pobles on els esperaven els victoriosos feixistes i els cacics de sempre. El panorama era desolador i es reflectia a les cares dels pobres refugiats. El 30 de juny s'havia completat l'evacuació dels refugiats de Barcelona. El mateix va passar amb els desplaçats, que

varen haver de tornar als pobles i ciutats de Catalunya d'on havien fugit en arribar la guerra a casa nostra.

S'iniciava a la ciutat de Barcelona, com a tot el nostre petit país, la ocupació que portaria a l'etapa de postguerra: humiliació, fam estesa, misèria, estraperlo, repressió, presó, mort... Però això ja serà una altra història.

Moltes gràcies.